

EVOLUȚIA SOCIALĂ ORGANICĂ. DEM. COMȘA (1868–1919)

IRINA CRISTEA

1. Contrar opiniei multor economiști și sociologi evoluționiști de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Dem. Comșa* a argumentat că nu „selecția naturală” este *cauza progresului social*, ci „selecția artificială” (= socială). El a acceptat ipoteza că din lupta liberă pentru existență între indivizi, prin selecție naturală, a rezultat progresul biologic, dar nu a acceptat ideea că ar exista o unitate structurală între biologic și social care ar permite construirea unui raționament analogic care să aibă drept concluzie afirmația că din „lupta liberă” dintre societăți, prin selecția naturală, a rezultat progresul social. Refuzul reducăționismului l-a condus la ideea că progresul social trebuie să aibă o altă cauză decât progresul biologic.

Ca și Spencer, el credea că „societatea nu este făcută, ci se face singură” (H. Spencer, *Problemes de morale et sociologie, L'Organism social*). Geneza societății, a organismului social a fost descrisă de Comșa ca „sinergie a elementelor sufletești individuale” (2: 9), ca apariție a unui „germen de conștiință socială” solidară cu apariția unui „embrion de organizare socială” (2: 6). Constitutivă procesului generării *organismului social* este desprinderea din *comunitate a șefului*, personalitate charismatică, ce se distinge printr-o stare sufletească superioară — „făcută pentru poruncă” — și cauzatoare de teamă și supunere. Valorificând sugestii personaliste dar și unele dintre opiniile lui H. Taine,

* Personalitate cu o formație intelectuală complexă, Demetru Comșa a evoluat pe traiectoria consacrată a oamenilor de stat români din secolul al XIX-lea: a urmat cursurile Facultății de Drept din București pe care le-a continuat la Facultatea de Drept din Paris. Susținerea doctoratului (1899) la facultatea pariziană i-a prilejuit aprofundarea studiilor juridice precum și exersarea în cercetări economice și sociologice.

Împreună cu alți tineri absolvenți ai facultăților de drept din Regatul României, veniți la Paris cu intenția de a-și desăvârși instrucția prin studii doctorale, Dem. Comșa a participat, la 3 decembrie 1896, la fondarea unui cerc de studii juridice și sociale, «Grupul de studii juridice și sociale», al cărui scop statutar era de a oferi sprijin fiecărui membru al grupului pentru realizarea sarcinilor de studiu și cercetare. Dem. Comșa a fost un important colaborator al organului publicistic al acestui cerc de studii: „Revista de Drept și Sociologie”.

Complexitatea formației sale intelectuale, competențele profesionale deosebite i-au permis angajarea în activități variate: a fost profesor de economie națională la Școala Superioară de Științe de Stat, director la Banca Națională a României, a practicat avocatura.

Întreaga sa activitate — profesională, politică, publicistică — a fost coerentă: factorul de coerență a fost viziunea teoretică pe care și-a format-o despre realitatea socială și despre rolul cunoașterii în schimbarea realității sociale.

Comșa vedea în șeful comunității, aflată în proces de tranziție spre o organizare societală, singurul individ care „să poată avea o noțiune cât de vagă pentru viitor” și/sau „o noțiune cât de vagă de interesul general al comunității” (2: 8/9) și singura instanță care să poată dobândi autoritate de promulgator. Prin statutul și rolul său, șeful, argumenta Comșa, sugerează ideea de respect al dreptului altuia și schimbă condițiile de luptă. „Îndată ce un embrion de organizare socială a luat naștere, îndată ce un germen de conștiință socială, obscură și vagă la început, a ieșit la iveală, acest organism, prin reprezentanții săi, a schimbat condițiile de luptă, le-a potrivit finelor sale(...)”. (2: 6).

Emergența organismului social are semnificația apariției unui mod de relaționare, pe două coordonate, a «entităților vii»:

a. unitățile echipotente (ex. indivizii, societățile/organismele sociale) stabilesc între ele relații după principiile luptei/concurenței libere (ceea ce înseamnă că prin luptă este selectată cea mai puternică și că este promovat principiul forței și al șireteniei);

b. provocat de tipul de „relaționare orizontală”, organismul social schimbă condițiile de relaționare/luptă între indivizii și grupurile sociale care îl compun (= impune constrângeri) în scopul asigurării conservării și progresului său (ceea ce înseamnă că, în interiorul organismului social *selecția este artificială*). Lupta/concurența liberă între societăți/organisme sociale va conduce la selecția naturală a acelor societăți ale căror *condiții interne de luptă/constrângeri/instituții* fac respectivul organism social mai puternic, mai capabil să supraviețuiască. Selecția naturală a societăților este și selecția naturală a instituțiilor. „Modificările care s-au produs în interiorul societății au avut drept cauză selecția naturală, lupta liberă dintre două societăți. Dar această cauză nu e decât indirectă. În interiorul societății, lupta nu mai este liberă, selecția nu mai poate fi naturală”. (2: 5).

La sfârșit de secol XIX, Dem. Comșa consideră că este discernabil procesul de emergență a unui „fel de conștiință inconștientă a civilizației”, (2: 6) deși organismul social al civilizației nu se formase și, ca urmare, nu putea fi vorba de posibilitatea impunerii statelor, ca organisme sociale „inferioare”, a unor constrângeri care să asigure conservarea și progresul civilizației. Se întrezărește în opera lui Comșa o „arhitectură vizionară” a „marelui grup social numit Civilizație” (2:6) care are ca structură fundamentală o „piramidă a constrângerilor” care mediază ierarhizarea priorităților/intereselor în favoarea progresului social al omenirii. Lupta nu va mai fi liberă, iar selecția va fi artificială. „Dacă însă considerăm indivizii sau organismele sociale față cu alte organisme sociale mai superioare, atunci aceste organisme sociale inferioare progresează grație tot luptei dintre dânsle, concurenței și tot prin selecție, însă cum lupta se face în anumite condiții impuse de organismul superior, ea nu mai e liberă și selecția nu mai e naturală ci artificială”. (2: 5).

În aceste condiții, argumenta Comșa într-un spirit durkheimist, individul, ca și organismele sociale „inferioare”, pentru a supraviețui trebuie să se adapteze mediului social prin internalizarea valorilor și scopurilor sociale, prin inter-

nalizarea normelor moralității curente și formarea sentimentelor și atitudinilor ce susțin comportamente compatibile cu conservarea și progresul social. Procesul de socializare a individului pe această cale conduce la micșorarea distanței dintre educația individuală și cea socială, la concilierea mai lesnicioasă a intereselor individuale cu cele generale, la înlocuirea „solidarității fatale” (= impusă) cu solidaritatea voluntară, la dezvoltarea sentimentului de respect al dreptului altuia. „Societatea nu are decât să contribuie a dezvolta în om instinctele pe care ea i le-a format, și făcându-i educația individuală, îi face o educație socială, deoarece instinctele lui nu mai sunt contrare nevoilor societății.” (3:25).

Beneficiul social al unei astfel de educații ar fi, considera Comșa, că s-ar înlocui constrângerea cu înțelegerea/solidaritatea voluntară și deci s-ar extinde spațiul libertății. Dar, pentru că educația socială se face în mod practic cu privire la relațiile prezente, stabilite deja, constrângerea/solidaritatea forțată nu va putea fi eliminată deoarece *noile* relații, reguli, instituții pot leza sentimentul individualist și, deci, va fi nevoie de un ciclu de socializare: constrângere-educație socială.

Dem. Comșa propunea, deci, un concept „subiectiv” al libertății; libertatea fundamentată pe „buna voință educată” și pe „autolimitarea voinței”, ele însele obținute prin escaladarea în timp a spiralei constrângere-educație socială. În fond, el stabilea identitatea *libertăți = drepturi sociale* și refuza considerarea drepturilor naturale ca drepturi individuale *absolute*, pe temeiul că nu există pentru ele o bază rațională și nici istorică explicativă/justificativă. Însuși dreptul la viață, argumenta Comșa, este un drept social, dobândit. „Toate drepturile sunt sociale, și nevoile noastre raționale, pe care știința le recunoaște și legislația le consacră, nu sunt altceva decât cele corespunzătoare nevoilor societății. Nu există nici drepturi naturale, nici drepturi raționale, care să nu fie sociale.” (3: 26).

Dem. Comșa considera că realizarea progresului social și conservarea organismului social, aspecte ale sensului „natural” al evoluției societății, nu se pot realiza decât prin intervenția statului. Tocmai „necesitatea” intervenției statului, definită, în scopul și limitele sale, de „utilitatea socială”, face imposibilă recunoașterea existenței unor drepturi individuale absolute. „Idea de intervenție a statului exclude pe aceea de drepturi individuale absolute.” (2: 21).

Departate de a fi antidemocratică, intervenția statului, argumenta Comșa, va asigura recunoașterea și respectarea libertăților, a drepturilor individuale *sociale* (i.e. „munca morală a omenirii în decursul veacurilor” (2: 25)) prin faptul că se stabilește drept criteriu exclusiv al intervenției sale «utilitatea socială» concomitent cu definirea spațiului public. „Statul trebuie să intervină ori de câte ori poate face un serviciu mai bine ca particularii sau când acest serviciu nu-l face deloc particularii și în fine ori de câte ori acțiunile acestora din urmă sunt contrare utilității sociale: fiindcă statul are sarcina conservării și progresul social. Scopul și limitele oricărei intervenții este utilitatea socială.” (2: 21).

2. La începutul secolului XX se puna, încă o dată, problema alegerii *căii și ritmului de dezvoltare a economiei românești*. În 1904 se conturaseră deja două curente dominante ce promovau strategii diferite, sub unele aspecte chiar

opuse, pentru asigurarea conservării organismului social și a progresului social: *curentul liberal*, adept al dezvoltării accelerate, al «saltului peste treptele evoluției economice», al înființării mării industrii/industriei naționale (folosind, în principal, instrumentul de politică economică «taxe vamale») și *curentul agrarian*, adept al urmării căii «naturale»/«organice» de evoluție economică și socială.

Dem. Comșa, agrarian moderat, susținea ideea urmării căii de dezvoltare «organică» a economiei românești, sprijinită de stat. „Nu suntem încă ajunși la treapta evoluției economice necesară pentru stabilirea mării industrii. O țară poate să-și grăbească evoluția economică. Grație intervenției guvernului și a străduinței particularilor, se poate merge cu pași mai repezi pe diferitele trepte ale evoluției. Aceasta da, se poate, și aceasta este chiar rostul intervenției statului în materie economică”. (6: 19).

El nu respingea ideea dezvoltării industriei românești ci respingea acea cale de industrializare care ar fi implicat, conform opiniei agrarienilor, costuri sociale prea mari, în condițiile în care: 1. România nu dispunea de capital ieftin; 2. cererea mării industrii de forță de muncă nu putea fi satisfăcută de piața internă a forței de muncă. Înființarea mării industrii ar fi reclamat un intervenționism prea accentuat, în contradicție cu criteriile acceptate ale intervenției statului în economie. Politica economică protecționistă, astfel orientată, ar fi afectat *prea intens* interesele unui *număr prea mare* de cetățeni ai statului, ale agricultorilor. „Printr-o încurajare exagerată a industriei naționale, agricultorii care formează majoritatea populației României vor păgubi, fiind siliți să plătească obiectele de consum mult mai scump. Ei vor păgubi nu numai ca consumatori de produse industriale necesare existenței lor, dar și ca consumatori de produse industriale necesare producției lor agricole”. (6: 31).

În opinia lui Comșa, succesul mării industrii într-o țară agrară, în condițiile pieței libere internaționale, era nesigur. Considera inacceptabilă o cale de dezvoltare care implica mari costuri și al cărei succes părea *incert*, în condițiile în care exista posibilitatea urmării unei căi de dezvoltare ce implica costuri mult mai mici și cu succes *asigurat*. „Ar fi o greșală economică a sustrage agriculturii mijloacele de a prospera spre a le da unei alte industrii, care cu greu va putea concura industria străină”. (6: 5) „Industriile n-au încă la noi condițiile primordiale necesare pentru a prinde rădăcini, adică capital ieftin și brațe; prin urmare, protecția industriei nu ne va duce la rezultatul de a stabili în mod definit o industrie în țară și sacrificiile noastre vor fi în zadar”. (6: 14).

El susținea că progresul social este condiționat de existența unei economii puternice și libere; urgența asigurării libertății economice impunea, în opinia lui Comșa, *intervenția statului pentru încurajarea acelor industrii naționale care pot face față liberei concurențe* pe piața internațională fără să mai fie nevoie de o politică economică (i.e. vamală) protecționistă. O industrie sustenabilă, în condițiile economiei românești de la începutul secolului al XX-lea, era, în opinia lui Comșa, doar aceea care dispunea de capital ieftin și de forță de muncă suficientă și calificată, care să nu implice costuri sociale mari: „Capitalurile naționale sau străine care-și găsesc câștigul prin înființarea de industrii în țară,

fără să ceară sacrificii prea mari de la Stat și consumator, trebuiesc încurajate”. (6: 35).

El acorda prioritate dezvoltării industriei casnice, a industriei mici; urmau apoi să se dezvolte industriile pentru care exista în țară materie primă suficientă și de calitate; când capitalul social devenea suficient de mare și forța de muncă satisfăcător calificată se putea trece la înființarea marii industrii. Agricultură ar fi trebuit să rămână, cel puțin pentru un timp, din rațiuni practice și de securitate socială, ramura conducătoare prin trecerea la un regim intensiv de exploatare. O reformă ar fi instituit un regim al proprietății compatibil cu regimul intensiv al exploatării agricole care: 1. ar fi stimulat economisirea și formarea unui capital național ieftin ce ar fi putut susține înființarea marii industrii; 2. ar fi îmbunătățit starea agricultorului și ar fi făcut posibilă migrarea surplusului populației rurale spre urban, unde ar fi asigurat forța de muncă necesară noilor industrii.

Pentru Comșa, dezirabilă era acea *cale de dezvoltare economică ce asigura centralitate agriculturii intensive sprijinită de stat și edificată pe mica proprietate*. Sprijinul oferit de stat s-ar fi concretizat în: acordarea de credit ieftin, stimularea asocierii în vederea cumpărării de instrumente în comun și desfacerea produselor la prețuri avantajoase, înlesnirea procurării de sămânță bună, ușurarea învoielilor, desființarea trusturilor de arendași ș.a. (În felul acesta s-ar fi realizat una dintre condițiile progresului social: concilierea intereselor particulare — ale țăranilor — cu interesele generale ale societății). „Grație spiritului de asociere să poată avea și proprietatea mică, ca cea mare, instrumente agricole perfecționate și ieftine, credit ieftin și vânzarea de produse în condițiile avantajoase”. (7: 7).

„Contaminat” de haretism, Comșa propunea un set de măsuri pe care statul ar fi trebuit să le ia nu doar pentru îmbunătățirea *educației* generale a agricultorului ci mai ales pentru *profesionalizarea* lui.

Cu ocazia unei conferințe susținută la 5 ianuarie 1905 în București, apoi în septembrie 1906, la *Congresul de Științe sociale, asupra mijloacelor economice pentru îmbunătățirea soartei țăranului*, Dem. Comșa propunea un *sistem de împrietărire a țăranilor* care, în opinia sa, corespundea tendințelor de evoluție a societății (așa cum o concepea evoluționismul organicist) și satisfăcea exigențele progresului social atât în dimensiunea sa material-organizatorică cât și în cea morală. (7: 15–20; 4).

3. Una dintre întrebările pe care mulți oameni politici, sociologi, juriști, economiști, din Europa și America, și-au pus-o în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea a fost: „*care sunt condițiile de posibilitate ale unei dezvoltări moderne a societății, definită prin conjuncția: progres, pace socială, afirmarea personalității umane?*”

Punctul de vedere al lui Dem. Comșa a fost că doar printr-o *reformă instituțională*, prin care să se garanteze *dreptul la proprietate individuală*, se poate deschide calea spre o dezvoltare *modernă* a societății. În susținerea punctului său de vedere, el se sprijină pe „teoria necesității sociale”, promovată în a doua parte a secolului al XIX-lea mai ales de Laveleye. Pornind, pe de o parte, de la

observarea, în urma unor ample analize comparative, a covariației, în timp și spațiu, a „extensiunii sociale a proprietății” (de la proprietatea comunității la proprietatea individuală și de la proprietatea funciară la cea industrială, artistică și literară) cu „creșterea productivității muncii” (de la exploatarea extensivă la exploatarea intensivă), adică a „regimului proprietății” cu „regimul exploatării”, pe de altă parte, de la premisa, istoric fundamentată, că proprietatea contribuie la afirmarea personalității umane, promotorii acestei teorii ajung la concluzia că:

1. proprietatea este un principiu al dezvoltării omenirii (3: 18) și că

2. dreptul la proprietate individuală se află „între condițiile generale ale dezvoltării societăților moderne”. (3: 18)

Raționamentul de bază al lui Comșa este următorul: legea creșterii naturale a populației generează o nevoie socială, în continuă creștere, de alimente care nu poate fi satisfăcută, în condiții de raritate a resurselor, decât prin exploatarea intensivă a acestor resurse; exploatarea intensivă, cale nemijlocită de satisfacere a nevoii sociale de hrană, este favorizată de proprietatea individuală (7: 7); se trage concluzia că proprietatea individuală este o instituție naturală și necesară agriculturii moderne: „Și cum din cauza mersului crescând al populației, cultura care dădea mai multe produse, adică cultura care era mai intensivă (agricultura modernă) era o necesitate socială, și proprietatea individuală, care a împins la acest fel de cultură a fost o necesitate socială. Natura a făcut proprietatea individuală necesară; fără acest stimulent nici nu s-ar lucra, nici nu s-ar economisi.” (2:15).

În opinia lui Dem. Comșa, proprietatea individuală asigură în mod *natural* conservarea organismului social prin stimularea trecerii la regimul exploatării agricole *intensive*, cu amendamentul că „o instituție poate să fie naturală la un moment dat și să devie mai târziu contrară naturii”. (2: 10).

Proprietatea individuală mobilizează energii profunde ale ființei umane, care se convertesc în sentimente care favorizează atitudini și comportamente ce promovează progresul social: afirmarea sinelui, responsabilitatea, economisirea, inventivitatea. „Egoismul” dezvoltă, la nivel individual, comportamente care asigură, la nivel social, satisfacerea nevoii sociale: ceea ce la nivel *individual* apare ca *egoism*, la nivel *social* apare ca *altruism*. Aceasta numai în contextele sociale în care proprietatea individuală este respectată. Altfel spus, „egoismul” este un sentiment care modelează comportamente și caractere care susțin conservarea și progresul acelei societăți în care proprietatea este drept social. Istoric, organismul social, devenind conștient de el însuși, a intervenit influențând în favoarea sa condițiile concurenței și, prin aceasta, favorizând selecția acelor indivizi cu caractere și comportamente care conduc la conservarea și progresul societății. Dem. Comșa conchidea: „În realitate, societatea azi avînd conștiința de ea însăși, caută prin reprezentanții săi, prin cei ce-i pricep mai bine nevoile, care sunt cauzele determinante ale progresului ei și văzînd că egoismul și iubirea de ai săi subzistă încă ca sentimente funciarmente omenești și că aceste sentimente contribuie la o producție mai mare, ceea ce este absolut necesar

societății cu populația înmulțită, menține dreptul de proprietate și de succesiune pe care le-a stabilit în vremuri, tot pentru necesitatea sa”. (3: 25/26).

Se dă astfel „ca origine și justificare a proprietății, interesul general” (3: 39). Prin urmare, *proprietatea individuală* este o *instituție* prin care se promovează personalitatea umană și justiția socială (2: 2/3); *dreptul la proprietate individuală* este un *drept social* prin care se satisface o nevoie socială (conservarea societății) și un interes general (progresul societății).

Dem. Comșa afirma că deși *proprietatea individuală* este *antropologic fundamentată*, ea rămâne *social condiționată*, întrucât: 1. este rezultat al cooperării sociale; 2. este recunoscută/respectată ca drept social. Identificarea *recunoașterii* dreptului la proprietate individuală ca factor al creșterii bogăției, impune *respectarea* dreptului la proprietate ca una dintre „condițiile generale ale dezvoltării societăților moderne” (3: 8). În 1899 Dem. Comșa anunța că „*dreptul la proprietate* se poate considera ca o nevoie rațională care favorizează dezvoltarea omului” (3: 25); el era considerat instrument al înlocuirii luptei distructive — eliminarea fizică a celuilalt — cu lupta pentru autoafirmare și auto-realizare.

În orizontul principiului antropic, acțiunea (intervenția reformatoare, garantarea dreptului de proprietate individuală), considera Comșa, trebuie să fie orientată de cunoașterea tendințelor de evoluție a societății, de identificarea factorilor ce imprimă un sens uman dezirabil evoluției societății. Este de aflat și instituit un aranjament instituțional care să valorifice datele antropologice, fondul energetic natural. Această cale minimizează intervenționismul și satisface, concomitent, atât nevoia de universal și dreptul la unitate, cât și nevoia de specificitate și dreptul la diferență.

BIBLIOGRAFIE (DEM. COMȘA)

1. Bogățiile și nevoile economice (o lecție făcută la Facultatea de drept din București), București, s.n./, 1899.
2. *Cauzele progresului social și criteriul intervenționismului*, București, Tipografia Gutenberg, Joseph Gobl, 1899.
3. *Fundamentul dreptului de proprietate*, Ploesci, Tipografia fabricii „Progresul”, 1899.
4. *Un nou proiect de casă rurală*, în: „Revista de Drept și Sociologie”, Anul al III-lea, vol. II.
5. *Politica agrară și politica vamală. Câteva cuvinte asupra politicii noastre vamale de la 1875 până astăzi și asupra viitoarei noastre politici vamale* — extras din „Curierul Judiciar”, No 6 și 8 din 1903, București, 1903.
6. *Viitoarea politică vamală a României*, București, Tipografia ziarului „Curierul Judiciar”, 1904.
7. *Câteva mijloace economice pentru îmbunătățirea soartei țaranului*, București, Tipografia ziarului „Curierul Judiciar”, 1907.